

University of
Sistan and Baluchestan

The Function of Religion from the Perspective of Muhammad Iqbal Lahori

Ebrahim Noori¹ | Naimeh Jamshidi²

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Teaching, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. E-mail: Enoori@theo.usb.ac.ir
2. Master's degree graduate, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Teaching, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. E-mail: naimejamshidi7469@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 11 July 2026

Received in revised form:

17 August 2026

Accepted: 14 September 2026

Published online:

26 September 2026

Keywords:

Muhammad Iqbal,
Philosophy of Religion,
Religious Function,
Modernity,
Ijtihad.

ABSTRACT

Introduction

Research indicates that religion is coeval with humanity and has continuously played a significant role in individuals' personal and social lives. Questions concerning the function of religion in human life—such as which human needs religion addresses, what benefits and functions it serves, and what role it plays in human existence—have been raised in various forms since the emergence of religion.

Diverse perspectives have emerged regarding the function of religion in human life. Some maintain that the aim of religion is to secure human worldly well-being; others limit religion's mission to spiritual affairs and guiding the path to salvation in the afterlife; while yet others argue that well-being in this world and the next are intertwined, and that religion is responsible for the well-being of both, offering distinct programs for each. (Sobhaninia, 2010, p. 33; Shoja'oddini, 2014, p. 1). Muhammad Iqbal Lahori is one of the most influential thinkers in the movement of religious renewal, whose primary objective was to warn against the political and cultural dangers posed by nineteenth-century Europe, to overcome Western colonial domination and influence, and to restore Islam's former stature and Muslims' political power. Unlike those who advocated accepting tradition and rejecting modernity, Iqbal does not reject modernity; rather, he subjects it to critique. He considers attention to the positive dimensions of the West and modernity essential for implementing an authentic Islam. Iqbal called for the Muslim ummah to return to its originality and to recover its lost dignity and greatness. He states: "I intend, taking into account the philosophical tradition of Islam and its recent developments, to revive and renew the new domains of knowledge and the philosophy of Islamic religion." (Dehqan Simkani, 2011, p. 6).

Cite this article: Noori, E., & Jamshidi, N. (2026). The Function of Religion from the Perspective of Muhammad Iqbal Lahori. *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 10 (2), 551-577. DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2026.55201.1380>

© The Author(s). Noori., Ebrahim., & Jamshidi, Naimeh Publisher: University of Sistan and Baluchestan
DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2026.55201.1380>

The aim of this study is to examine and analyze Iqbal Lahori's perspective on the function of religion and to answer the following question: What functions does religion have from Iqbal Lahori's viewpoint?

Research Method

This study employs a descriptive–analytical method based on library sources. In the first stage, Iqbal's works were studied and reflected upon; alongside this, research by scholars and researchers of Iqbal's thought was utilized.

Discussion

From Iqbal's perspective, religion is an endeavor to discover the reality of human existence, leading to self-knowledge and knowledge of the world. He regards religion as a system encompassing universal truths, whose sincere acceptance transforms human existence. He considers the essence of religion to be religious experience and its primary aim to be the guidance of humanity. Iqbal is an intellectual concerned with religion; he accepts a traditional reading of religion alongside the use of modernity and innovation, considering both the exclusivity of religion to traditional interpretation and the abandonment of tradition in submission to modernity as equally ineffective. He regards religion's effectiveness and its acceptance by people as contingent upon its responsiveness to contemporary needs; hence, he deems the harmony of religion with science necessary, stating that religion must develop in tandem with current knowledge, lest it fall into stagnation and backwardness and become ineffective.

Iqbal considers religion to encompass both individual and social issues, providing humans with a worldview, shaping their perspective of the world, and refining their thought. According to him, in its sublime manifestations, religion is neither dogma nor asceticism nor ritual; rather, it is a program for human development toward accepting greater responsibility. (Iqbal Lahori, 2000, p. 394). Iqbal says religion does not belong to a specific instinct or the particular condition of individuals and society; rather, it encompasses everything that arises from human existence: individual, social, emotional, and intellectual issues, formal or informal, and so on. (Iqbal Lahori, 2000, p. 34). From Iqbal's viewpoint, one of the most fundamental missions of religion is individual edification; humans attain perfection through religious teachings. (Sumra Khan, 2017, pp. 49–50).

From Iqbal's perspective, the establishment of a government to create a monotheistic culture is essential; thus, he regards government as sacred and believes it should pay special attention to spiritual and religious affairs. He considers government, politics, and even republicanism to be dependent on religion and inseparable from it. He pays special attention to religious *ijtihad* (independent juridical reasoning), regarding it as the link between eternal principles and the transient, fluid issues of individuals and society. *Ijtihad* is the main avenue for reform and reconstruction of religious thought, capable of establishing harmony between timeless principles and new, daily needs. Iqbal does not accept individual *ijtihad*; rather, he considers it the special right of the legislative assemblies of Islamic countries.

Conclusion

Iqbal is a religious intellectual who, on the one hand, is concerned with religion and, on the other, advocates scientific progress; he seeks a path for harmonizing religion with knowledge and technology. From his viewpoint, religion encompasses all dimensions of human existence and serves as a program and roadmap for life; hence, he strove to create a religious and intellectual system in which religious knowledge and new sciences—such as quantum physics, the theory of relativity, and others—coexist, so that, in addition to fixed human needs, new and variable needs can also be addressed. In interpreting religion, he is neither captive to a traditional outlook nor subservient to modernity; rather, he attempts to reconcile both.

According to his view, religion, at the individual level, plays a role in matters such as ethics, self-development, imparting meaning to life, resolving the issue of immortality, providing knowledge, intellectual growth, and so forth; furthermore, worship and obedience to God, which respond to humans' innate and inner needs, are organized through religion. In Iqbal's discourse, the social function of religion is more evident in matters such as social justice, freedom, social unity and cohesion, and political engagement. He considers religion's function in creating social unity and

cohesion to be unparalleled and regards a religious society as free from accepting any form of oppression and domination. He does not see religion as separate from social, political, cultural, and other institutions.

A noteworthy point in Iqbal's thought is his approach to the social function of religion. While the individual function of religion is acknowledged by all scholars of religion, he regards Islam as a social religion that, in addition to individual rights, pays special attention to human social rights. According to Iqbal, politics is one of the issues emphasized in Islamic teachings; based on his understanding of Islam, governance is the right of the majority of the people; thus, he prefers a republican government based on Islamic teachings over other forms of government, although he does not consider a republican government free from flaws.

In Iqbal's belief, the continuity of social life depends on the coexistence of fixed and variable principles and laws; some principles and laws must be fixed, while others must be variable and commensurate with the exigencies of the time and people's needs. The absence of either type of law creates an irreparable gap in religion's effectiveness. Compatibility between eternal principles and variable laws is essential; this is achieved through *ijtihad*. Hence, he considers *ijtihad* the most important path for reconstructing religious thought, capable of organizing societal affairs, updating religious teachings and beliefs, and appropriately responding to individual and social human needs. Iqbal places special emphasis on religious experience, considering it the essence of faith; based on such an outlook, he interprets certain religious categories.

References

- The Holy Qur'an.
- Ahmadinezhad, S. M. (2019). *Iqbal's Political Thought with Emphasis on the Desired Government*. Master's thesis, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Science.
- Iqbal Lahori, M. (2000). *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*. Translated by M. Baghaei. Tehran: Ferdows Publications.
- Iqbal Lahori, M. (2015). *Lectures, Articles, and Letters of Allama Iqbal Lahori*. Translated by M. Norouzi. Tehran: Imam Sadiq University Press.
- Iqbal Lahori, M. (1982). *Persian Poems of Iqbal Lahori*. With introduction and notes by M. Darvish. Tehran: Javidan Publications Organization.
- Iqbal Lahori, M. (2011). *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*. Translated by M. Norouzi. Tehran: Imam Sadiq University Press.
- Iqbal Lahori, M. (2015). *The Revival of Religious Thought in Islam*. Translated by A. Aram. Tehran: Entesharat-e Sahami.
- Iqbal Lahori, M. (1994). *The Secrets of the Self and the Selflessness*. With an introduction by H. Meshayekh Faridani. Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Iqbal Lahori, M. (2008). *The Religious Human and Religious Society from the Perspective of Iqbal Lahori*. Qom: Tabayan Cultural and Informational Institute.
- Baghaei Makan, M., & Sonesh Dinar. (2001). *The Views of Allama Iqbal*. Tehran: Ferdows Publications.
- Baghaei Makan, M. (2000). *Iqbal in Fourteen Narratives*. Tehran: Ferdows Publications.
- Peterson, M., et al. (1997). *Reason and Religious Beliefs: An Introduction to the Philosophy of Religion*. Translated by A. Naraqi & E. Soltani. Tehran: Tarh-e No.
- Jamshidi, T. (2012). *The Revival of Religious Thought from the Perspective of Iqbal Lahori and Morteza Motahhari*. Master's thesis, Department of Theology, Al-Zahra University.
- Javadi Amoli, A. (2002). *Religious Studies*. Qom: Asra Publications.
- Hassani Nadvi, S. A. (2017). *The Astonishing Thoughts of Iqbal*. Tehran: Ghalam Library Publications.
- Hosseini, S. F. (2003). *The Reflection of Religious-Social Issues in the Persian Poetry of Iqbal Lahori*. Master's thesis, Department of Persian Language and Literature.

-
- Dehqan Simkani, R. (2011). Iqbal Lahori's Secularized Approach to Religion. *Ma'refat-e Adyan*, pp. 5–30.
- Sobhaninia, M. (2010). *The Function of Religion in Human Life*. Qom: Islamic Propagation Office Publications.
- Sotoudeh, G. (1985). In *Recognition of Iqbal*. Collection of Articles from the World Congress Commemorating Allama Iqbal Lahori.
- Sayyedin, G. (2000). *The Foundations of Individual and Social Education from Iqbal's Perspective*. Translated by M. Baghaei Makan. Tehran: Ramin Publications.
- Fazeli, Q. (2001). *Religion and the World from the Perspective of Iqbal Lahori*. Fazilat-e Elm Publications.
- Falsafi, A. (2020). *Muhammad Iqbal Lahori*. Tehran: Fararavan Shenasi Publications.
- Qaysar, N. (2005). *Iqbal and Six Western Philosophers*. Translated by Makan. Tehran: Yadavaran Publications.
- Ma'ali, M., & Abdolabadi, A. (2019). The Relation of Religion to the Meaning of Life and Pain from William James's Perspective. *Research Journal*, Vol. 16, No. 4, pp. 613–630.
- Ma'rouf, M. (2007). *Philosophy of Religion from Iqbal's Perspective*. Translated by M. Baghaei Makan. Tehran: Morvarid.
- Hume, R. E. (1993). *The World's Living Religions*. Translated by A. R. Gavahi. Tehran: Islamic Culture Publication Office.
- Houti, H., & Nouri, E. (2023). Moral Virtue from the Perspective of Rumi and Iqbal Lahori. *Journal of Subcontinent Studies*, Vol. 17, No. 49, pp. 299–314.
- Shafique, K. (2007). *Iqbal, His Life and Times*. Lahore: Iqbal Academy Pakistan.
- Sumra Khan. (2017). *The Concept of God in the Thought of Iqbal*. Islamabad: Islamic Research Institute.

کارکرد دین از دیدگاه اقبال لاهوری

ابراهیم نوری^۱ | نعیمه جمشیدی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

رایانامه: Enoori@theo.usb.ac.ir

۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

رایانامه: naeimejamshidi7469@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۴/۲۰ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۵/۵/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۶/۲۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۷/۴ واژه‌های کلیدی: دین، اقبال لاهوری، کارکرد، فردی و اجتماعی	رابطه دین و دنیا و حدود گستره دین در زندگی انسان از دغدغه‌های دیرینه بشر بوده است، از این رو یکی از مسائل مورد توجه دین پژوهان به ویژه پژوهشگران فلسفه دین و کلام جدید کارکرد دین در زندگی انسان است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی در صدد بررسی دیدگاه اقبال لاهوری در مساله فوق است. اقبال متفکری نواندیش است که دغدغه اصلی او باز سازی اندیشه دینی با رویکرد علمی و عقلی است. در نگاه او دین مجموعه‌ای از آموزه‌ها و دستورالعمل‌هایی است که خداوند در قالب وحی به وسیله پیامبران برای هدایت انسان فرستاده است. از کلام وی برمی آید که نقش دین در زندگی انسان بی بدیل و دارای کارکردهای فردی و اجتماعی همچون: اخلاقی، معرفتی، رشد عقلانی، معنابخشی به زندگی، حل مسئله جاودانگی، عدالت، وحدت و انسجام اجتماعی و سیاسی می باشد. او سنت و تجدد را دوشادوش هم می پذیرد و نفی یا کنار نهادن هریک از آن دو را خسران می داند و توجه ویژه ای به اجتهاد و تجربه دینی دارد. یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که از نگاه وی دین امری فطری بوده و در ابعاد گوناگون اخلاقی، فرهنگی، فردی و اجتماعی احیاگر فرد و جامعه است، و شرط کارآمدی آن هماهنگی با پیشرفت های علمی و توجه به نیازهای روز انسان است.

استناد: نوری، ابراهیم؛ و جمشیدی، نعیمه (۱۴۰۵). کارکرد دین از دیدگاه اقبال لاهوری. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۱۰ (۲)، ۵۷۷-۵۵۱.

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2026.55201.1380>

© نویسندگان: نوری، ابراهیم؛ و جمشیدی، نعیمه

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

پژوهش‌ها بیانگر آن است که دین همزاد انسان بوده و پیوسته نقش مؤثری در زندگی فردی و اجتماعی او داشته است مسئله کارکرد دین در زندگی انسان یا انتظار بشر از دین، پاسخگوی کدام نیازهای او می‌باشد؟ چه فواید و کارکردهایی دارد؟ و چه نقشی در زندگی انسان بازی می‌کند؟ از ابتدای پیدایش دین در قالبهای گوناگون مطرح بوده است، برخی کتب کلامی قدیم در قالب فواید بعثت به طور کلی به این گونه مسائل پرداخته‌اند. داوری در باره دیدگاه پیشینیان و حتی برخی متفکران معاصر در باره مسئله مذکور دشوار است، زیرا برخی آنان به دلایل گوناگونی به روشنی سخن نگفته‌اند. از این رو درباره کارکرد دین در زندگی انسان دیدگاههای گوناگونی پدید آمده است، برخی بر این باورند که هدف دین تأمین سعادت دنیای انسان است و گروهی رسالت دین را محدود به امور معنوی و شناساندن راه رستگاری زندگی آخری و عده‌ای دیگر می‌گویند سعادت هر دو دنیا به هم پیوند خورده است و دین برنامه سعادت هر دو را بر عهده دارد و تأمین کننده سعادت هر دو خانه بوده و برای هریک برنامه‌ای ویژه دارد. (سبحانی نیا، ۱۳۸۹، ص. ۳۳ و شجاع‌الدینی، ۱۳۹۳، ص. ۱۰). اقبال لاهوری یکی از متفکران تاثیرگذار جریان نوسازی دینی است؛ جنبشی که هدف اصلی آن هشدار به خطر سیاسی و فرهنگی اروپای قرن نوزدهم و رفع سلطه و نفوذ استعمار غرب و نیز بازگرداندن جایگاه گذشته اسلام و قدرت سیاسی مسلمانان بود. او برخلاف افرادی که باور به پذیرش سنت و نفی مدرنیته داشتند، تجدد را رد نمی‌کند؛ بلکه به نقد آن می‌پردازد. این نگاه، رمز گذر ایمن از گذرگاه‌های خطرناکی را که منجر به عقب ماندگی جهان اسلام شده است، نه در پذیرش مطلق و بی چون و چرای فرهنگ غرب و نه در پشت کردن به آن می‌داند. اقبال توجه به ابعاد مثبت غرب و مدرنیته را برای اجرای اسلام اصیل ضروری می‌داند. در عصر اقبال استبداد، سلطه پادشاهان فرصت طلب، اندیشه‌های صوفیانه و جهل عمومی بر جوامع مسلمان حاکم بود، چنین وضعیتی برای متفکری همچون اقبال غیرقابل تحمل بود، از این رو خواستار بازگشت امت مسلمان به اصالت خود و جستجوی کرامت و عظمت از دست رفته آنان شد. وی می‌گوید: بر آن هستیم که با در نظر گرفتن سنت فلسفی اسلام و در نظر گرفتن تحولات اخیر سنت فلسفی، عرصه‌های جدید علوم و معارف فلسفه دینی اسلام را احیا و نوسازی کنیم. (دهقان سیمکانی، ۱۳۹۰، ص. ۶).

بیان مسئله

اصل تاثیرپذیری انسان از دین برهیچ فردی پوشیده نیست، ولی مرز تاثیرگذاری و دامنه دخالت آن در زندگی انسان مورد اختلاف پژوهشگران بوده است. فیلسوفان، متکلمان، فقها، جامعه شناسان، روان شناسان، مورخان و... در این مساله دیدگاههای گوناگونی ابراز کرده اند. کارکردهایی همچون آرامش پایدار، خودباوری، معرفت زایی، معنابخشی به زندگی، همبستگی اجتماعی، آزادی، عدالت اجتماعی، هویت سازی و بسترسازی برای فرهنگ و تمدن پاره ای از مهمترین کارکردهای دین است. (سبحانی نیا، ۱۳۸۹، ص ۳۳)

محمد اقبال لاهوری، شاعر، متفکر، سیاستمدار و روشنفکری مسلمان است که یکی از مهمترین خواسته های وی بازسازی اندیشه دینی بود. وی با خلق آثاری مانند احیای فکر دینی در اسلام، سیر حکمت در ایران و ... سعی بر رشد و بازسازی تفکر دینی دارد، از نگاه او دین کشف حقیقی انسان و کوششی اصیل برای تصفیه خود آگاهی بشر است. (اقبال لاهوری، ۱۳۷۹، ص ۲۰۶)

اقبال به دنبال ایجاد گونه ای نظام فکری و دینی است که با علم جدید پیوند و هماهنگ باشد. نظامی که علاوه بر خرد استقرایی از علوم جدید مانند فیزیک، کوانتوم، نظریه نسبیت بهره مند باشند. (اقبال لاهوری، ۱۳۷۹، ص ۱۴۶-۱۴۵). وی دین را تامین کننده آرامش و آزادی انسان و احیا کننده فرد و جامعه و پیش برنده آن در زمینه های اخلاقی، علمی، فرهنگی و اجتماعی می داند. این پژوهش با روش توصیفی- تحلیلی درصدد بررسی و تحلیل دیدگاه اقبال لاهوری در مساله کارکرد دین و پاسخ به این سؤال است:

دین از دیدگاه اقبال لاهوری چه کارکردهایی دارد؟

ضرورت پژوهش

نقش، فایده و کارکرد دین در زندگی انسان از مسائل مهم بشر در طول تاریخ بوده و پاسخ های گوناگونی به آن داده شده است. برخی پاسخ ها با روش درون دینی، برخی با روش بیرون دینی و برخی با نگاه ترکیبی بوده است. با توجه به عمومی بودن آموزه های دینی و پیش آمدن پرسش از کارکرد دین برای عموم مردم، جستجو و بررسی دیدگاههای صاحب نظران در این زمینه امری ضروری است. به ویژه در عصر حاضر که سرعت انتشار مسائل و اطلاعات، دهکده جهانی رقم زده و

فضای مجازی، دسترسی به پرسش و پاسخ و تحلیل های گوناگون در این زمینه را برای عموم مردم فراهم کرده است، ضرورت پاسخ به این پرسش ها با مطالعه و پژوهش، امری بی نیاز از توضیح است.

پیشینه پژوهش

بررسی نویسندگان مقاله نشان می دهد گرچه در باره شخصیت اقبال و برخی اندیشه های او به طور کلی پژوهش هایی انجام شده است ولی تاکنون پژوهش مستقلی در مساله مورد بحث ما از دیدگاه اقبال صورت نگرفته است. برخی پژوهش های نه چندان نزدیک به مقاله پیش رو از این قرار می باشد:

مقاله «فضیلت اخلاقی از دیدگاه مولوی و اقبال لاهوری» (۱۴۰۴)، از حمیرا هوتی و ابراهیم نوری، در این مقاله نویسندگان به بررسی و مقایسه دیدگاه مولوی و اقبال لاهوری در مساله فضیلت اخلاقی می پردازند، تشابه و تفاوت دو دیدگاه و مبانی فکری این دو متفکر مورد بررسی قرار گرفته است، خدا، انسان و کمال و سعادت مهمترین مسائل مورد بحث مقاله مذکور است.

علی رضا قائمی نیا و محمدمهدی حکمت مهر در مقاله «بررسی دیدگاه اقبال لاهوری درباره تجربه دینی» (۱۴۰۲)، به تحلیل دیدگاه اقبال در مساله تجربه دینی و تاثیر آن بر تفسیر او از برخی مقولات دین پرداخته اند.

اسلم تیناب و محمود عباسی در مقاله «انسان در شعر اقبال لاهوری، عوامل رسیدن تکامل و تعالی انسان» (۱۳۹۹)، در دو بخش به عوامل مؤثر در رسیدن انسان به کمال و تعالی اخلاقی می پردازند و عناصری چون خودسازی، عشق، محبت، عقل، آزادی، آزادگی در اندیشه اقبال مورد توجه نویسندگان است.

- مقاله کنفرانس ملی، احمدرضا کیخای فرزانه و همکارانش (۱۳۹۷)، «انسانیت و اخلاق در شعر اقبال لاهوری» به صورت گذرا و سطحی - نه عمقی و دقیق - به توصیف اندیشه اخلاقی اقبال و محورهای تفکر او در بازتاب مفاهیم انسانی و اخلاقی پرداخته است. بر اساس مقاله مذکور اقبال خودسازی و خودشناسی را برابر با حرمت طواف ضریح می داند. و آیات قرآن، روایات نبوی، ارادت به اهل بیت (ع) و عرفان اسلامی محور اعتقاد به توحید است. مقاله «خلوت در حرای دل، بارزترین توصیه اقبال به عرفا» (۱۳۹۵)، پژوهشی از منصور نیک پناه و ابراهیم نوری، در این مقاله نویسندگان به تبیین مفهوم خلوت از دیدگاه اقبال می پردازند و نتیجه می گیرند که اقبال، خلوت به معنای دوری

و بریدن از اجتماع را نفی می کند مگر به صورت موقت برای خودسازی، وی خلوت مؤمن در اجتماع که به آن خلوت در اجتماع یا خلوت در جلوت تعبیر می شود، می پذیرد.

-قاسم پورحسن و مژگان خلیل (۱۳۹۳)، در مقاله «اسلام، مدرنیته و تجربه‌ی دینی: با مفهوم به رویکرد مفهوم تجربه‌ی دینی از نگاه اقبال لاهوری»، اقبال را اولین متفکر مسلمان می‌دانند که مفهوم تجربه دینی و مبانی علمی مدرن را مطرح کرد. این مفاهیم منجر به بازاندیشی در مسائل اساسی اسلام و تبیین‌هایی می‌شود که اساساً با ماهیت مبانی آن در تعارض است. موضوع این پژوهش نقد پیامدهای دیدگاه او نیست، بلکه بررسی دو مسئله، معرفت مشکوک ناشی از تجربه دینی مبتنی بر جهان‌بینی مادی، و بعد سومی به نام معنویت در رویکرد او است.

- رحیم دهقان سیمکانی (۱۳۹۰)، در مقاله «رویکرد عرفی شده اقبال لاهوری به دین» می‌گوید هدف اصلی اقبال لاهوری بازسازی اندیشه دینی بود و سعی داشت اصول اسلام را با توجه به تحولات اخیر در عرصه‌های علم و فلسفه تبیین کند و آنها را مطابق مقتضیات زمان جلوه دهد. در تفسیر او از اسلام، عناصری یافت می‌شود که خواسته یا ناخواسته، او را به تفسیر متعارف از دین، گرایش به دانش تجربی، نگرش ویژه به وحی و تجربه دینی، اندیشه انسان‌گرایانه و ... سوق داده است. در این نوشتار تلاش شده تا با تبیین این عناصر، اندیشه اقبال در باب مسائل عرفی‌شده دین به تصویر کشیده شود.

-شاه‌محمدی (۱۳۸۴)، در مقاله‌ای با عنوان «تعامل علم و دین از دیدگاه اقبال»، به بررسی تعامل دین از دیدگاه اقبال می‌پردازد. این مقاله با پرداختن به نگرش اقبال لاهوری در مورد علم جدید، دین، خدا و جهان طبیعی نشان می‌دهد که علم و دین از دیدگاه وی نه در تعارض و نه در تمایز و جدایی، بلکه در تعامل با یکدیگرند؛ نویسنده مقاله فوق می‌گوید، اقبال بر این باور است که قرآن فقط به امور مجرد و ذهنی نمی‌پردازد، بلکه به تجربه، مشاهده و عمل توجه ویژه دارد.

بر اساس بررسی‌های نویسندگان مقاله پیش رو، تاکنون هیچ پژوهشی در مساله مورد بحث انجام نشده است. به نظر می‌رسد این پژوهش نخستین گام در مساله کارکرد دین از دیدگاه اقبال است که به صورت مستقل به بررسی دیدگاه وی در این مساله می‌پردازد.

هدف پژوهش

پژوهش پیش رو در صدد بررسی و تحلیل دیدگاه اقبال لاهوری در مساله کارکرد دین در زندگی انسان است.

روش پژوهش

این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی با بهره گیری از منابع کتابخانه ای انجام شده است، در گام نخست آثار اقبال مورد مطالعه و تامل قرار گرفته و در کنار آن از پژوهش های صاحب نظران و پژوهشگران اندیشه های او استفاده شده است.

مفهوم شناسی

۱. تعریف دین

دین از مفاهیم پرکاربرد زندگی انسان که تعاریف گوناگونی به خود دیده است. به گفته رابرت هیوم حقیقت دین امری سهل و ممتنع است: « دین به اندازه ای ساده است که هر کودک عاقل و بالغ و یا آدم بزرگ می تواند تجربه ی دینی حقیقی داشته باشد و به اندازه ای جامع و پیچیده است که برای فهم کامل و بهره گیری تام از آن، نیازمند تجربه و تحلیل می باشد». (هیوم، ۱۳۷۲، ص. ۱۸) از آن جا که دین امری ماهوی نیست بنابر این تعریف منطقی - تعریف حدّی یا رسمی - آن غیر ممکن است، زیرا در تعریف ماهوی باید ذاتیات آن ارائه شود و این امر در صورتی امکان پذیر است که تعریف منحصر به آن باشد. اما دین یک مجموعه است. یکی از چیزهایی است که نمی تواند وحدت حقیقی داشته باشد، مثلاً دین مجموعه ای از احکام دینی، اخلاقی و حقوقی است که وحدت حقیقی ندارد. (جوادی آملی، ۱۳۸۱، ص. ۲۷)

دین مجموعه ای عقاید اعمال و احساسات (فردی و جمعی) است که پیرامون مفهوم واقعیت غایی سازمان یافته است، این واقعیت را می شود برحسب متفاوت بودن ادیان با یکدیگر واحد یا کثیر الوهی یا غیر الوهی و نظیر آنها القا کرد (پترسون و دیگران، ۱۳۷۶، ص. ۲۰).

برخی متفکران مسلمان دین را از منظر درون دینی تعریف کرده اند: دین در اصطلاح به معنای اعتقاد به آفریدگار برای جهان و انسان و دستورات عملی است که مطابق با این عقاید باشد. بنابراین کسانی که مطلقاً به خالق اعتقاد ندارند و پیدایش پدیده های جهان را تصادفی یا صرفاً نتیجه اعمال مادی و طبیعی می دانند، بی دین هستند. (طباطبایی، ۱۳۶۶، ص. ۱۱۱).

از دیدگاه ویلیام جیمز نمی‌توان از دین تعریف واحدی بدست آورد نگاه او به دین کثرت‌گرایانه است و با هر نوع ساده‌سازی پدیده دین و تقلیل همه وجوه آن به ذاتی مطلق مخالفت شدید دارد و چنین کاری را گمراه‌کننده می‌داند. (معالی و عبدل آبادی، ۱۳۹۸، ص ۶۱۵). او ماهیت دین را در تجربه شخصی می‌داند که از نوع احساس است، احساساتی که متعلقش (امر الوهی) می‌باشد، و می‌کوشد از نگاه روان‌شناختی در باره چیزی که نمی‌توان با چشم دید (عالم غیب)، سخن گفت. (معالی و عبدل آبادی، ۱۳۹۸، ص ۶۱۷).

۲. دین از دیدگاه اقبال

مساله دین و ارتباط آن با انسان یکی از مهم‌ترین مسائلی است که ذهن اقبال را به خود مشغول کرده بود. او کوشید با پرهیز از تنگ‌نظری، تعصب و تحجر، سیر تحولات اندیشه دینی را در بستر تاریخ بررسی نماید و به تأثیر دین بر انسان در گذشته و کاربرد آن در دوران معاصر - با در نظر گرفتن وضعیت خاص انسان معاصر - پی ببرد. از نگاه اقبال، احیای تفکر دینی در صورتی امکان‌پذیر است که فراز و فرود دین در ادوار گوناگون بررسی و عوامل تقویت و تضعیف آن شناسایی شود. وی گذشته ادیان را در کتاب «بازسازی اندیشه دینی در اسلام» با عنوان آیا دین ممکن است؟ بررسی می‌کند و می‌گوید: «زندگی دینی را به طور کلی می‌توان به سه دوره تقسیم کرد: «ایمان»، «اندیشه» و «کشف». در دوره اول انسان بدون چون و چرا دستورات انضباطی را قبول می‌کند، دوره دوم، علاوه بر پیروی از دستورات، خواستار استدلال در دستورات و تأمل در منابع آن می‌شود، در این دوره زندگی دینی مبتنی بر نوعی متافیزیک است. در مرحله سوم، روانشناسی دین جایگزین متافیزیک شده و میل به پیوستن و ارتباط مستقیم با حقیقت مطلق افزایش می‌یابد. (اقبال لاهوری، ۱۳۷۹، ص ۲۸۳).

۳. کارکرد دین از دیدگاه اقبال

فهم دقیق اندیشه‌های فلسفی اقبال امری دشواری است، وی دیدگاه‌های دیگران را با یکدیگر ترکیب و با هنرنمایی‌های شعری همچون کنایه، تمثیل، استعاره و... بیان می‌کند، گاه در پیچ و خم بیان دیدگاه‌های دیگران ایده‌های خودش از دید پژوهشگر پنهان می‌ماند و فهم فلسفه او دچار ابهام می‌شود. اقبال متفکری است که مراد خویش را در تجرد محصور نکرده و به گفته مارکس رسالت

فلسفه را محدود به تشریح و بیان کائنات نمی کند بلکه تغییر حالات انسان و ایجاد تحرک و بالندگی بشر را مد نظر دارد، وی مخالف جمود، جزم گرایی و تحجر است (بقائی ماکان، ۱۳۷۹، ص. ۲۹۱)

اقبال در هیچ یک از آثارش سخن از کارکرد دین به میان نمی آورد، از این رو کارکردهای دین آن گونه که در کلام معاصران مطرح شده است در سخنان او یافت نمی شود، ولی با بررسی نوشته های او درمی یابیم وی بر جامعیت دین تأکید ویژه دارد و می گوید دین به انسان جهان بینی بخشیده، دیدگاه او را به جهان ترسیم و اندیشه هایش را پالایش می نماید. دین تلاش برای تهذیب شعور انسان و تنها راه کشف حقیقت است. او عالم متافیزیک و اکتشافات فکری را جزئی از حقیقت می داند نه همه آن. به گفته وی دین در مظاهر متعالی، نه جزم است و نه زهد و نه تشریفات، بلکه برنامه انسان سازی است برای پذیرش مسئولیت بیشتر. (اقبال لاهوری، ۱۳۷۹، ص. ۳۹۴). دین در نگاه اقبال دایره ای گسترده دارد و همه ابعاد زندگی انسان را در بر می گیرد، او دین را مجموعه حقایق کلی می داند که اگر مبذل به باور شود شخصیت انسان را دگرگون می سازد. بر اساس این نگرش، وجود حقایق کلی در جهان امری انکارناپذیر است که انسان باید آنها را بشناسد و پس از درک این حقایق، نیاز به برنامه ای دارد که بتواند انسان را در رسیدن به آن حقایق راهنمایی کند. این برنامه چیزی جز دین نیست. (اقبال لاهوری، ۱۳۷۹، ص. ۳۳).

اقبال در جای دیگر می گوید دین نه امری صوری، نه افکار انتزاعی، نه احساسات پاک و نه اعمال خشک و پوچ، بلکه دین تمام وجود انسان را نشان می دهد که هیچ فعل انسانی خالی از آن نیست، بنابراین، هر دیندار باید خود را با آن هماهنگ و منطبق کند. به گفته اقبال، اگر دین دربرگیرنده برخی گزاره های فردی یا اجتماعی باشد، محدود و ناقص خواهد بود. نسبت دادن دین به برخی قضایا، تقطیع دین محسوب می شود. وی همچنین می گوید دین متعلق به غریزه خاص و وضعیت خاص افراد و جامعه نیست، بلکه دربرگیرنده هر آن چیزی است که از وجود انسان برمی خیزد: مسائل فردی، اجتماعی، عاطفی و فکری، رسمی یا غیررسمی و... (اقبال لاهوری، ۱۳۷۹، ص. ۳۴).

۴. کارکردهای فردی دین

مهمترین کارکرد دین از دیدگاه اقبال، کارکرد فردی آن است، سنگ بنای اجتماع، فرد است دین با سازندگی فردی، سازندگی جامعه را در پی دارد. به باور او بالاترین هدف تربیت و حرکت های اجتماعی و فرهنگی باید تقویت فردیت انسان باشد تا همگان به توانایی ها و نیروهای درونی خود

آگاه شوند. این امر فقط از رهگذر ارتباط فرد با محیط و طبیعت پویا ممکن است. وی فرهنگ و تعلیم و تربیت از غرب را برای جوانان مضر می‌داند زیرا با این فرهنگ وارداتی، جوانان شرقی انگیزه‌ای برای حرکت نخواهند داشت. اقبال فردیت را امری نسبی می‌داند و می‌گوید حتی در مورد انسانی که به ظاهر فردی مستقل است، فردیت کامل محقق نمی‌شود. (اقبال لاهوری، ۱۳۸۸، ص. ۱۲۳)

از نگاه اقبال ایجاد عواطف و صداقت اساسی، یکی از کارکردهای دین است که به تدریج افراد و گروه‌های پراکنده را به هم پیوند می‌دهد و آنها را به افرادی دارای خود آگاهی اخلاقی تبدیل می‌کند. وی از شخصی سازی دین در اروپا ناخرسند است می‌گوید: با تعریف دین به عنوان حد نهایی جهان آخرت-آنچه بر مسیح در اروپا اتفاق افتاد- جایگزینی اخلاق مطلق کلیات مسیحی به جای دین است و این امر خصوصی شدن دین در زندگی انسان را در پی داشت. در حالی که دین امری جهانی است که پایه آن بر وحی الهی است و نظام فقهی و حقوقی آن پاسخگوی دنیای مدرن است. (اقبال لاهوری، ۱۳۸۸، ص. ۱۶۰). با بررسی سخنان اقبال، برخی از مهمترین کارکردهای فردی دین در زندگی انسان از این قرار می‌باشد:

۱-۴. اخلاقی (انسان سازی)

از دیدگاه اقبال یکی از بنیادی ترین رسالتهای دین سازندگی فردی است، انسان با سازندگی شخصیت خویش در پرتو آموزه های دینی به کمال می‌رسد. (Sumra khan, 2017, pp. 49-50)

انسان را موجودی مرکب از روح و جسم، و حقیقت او را روح می‌داند. وی معنویت و واقعیت را دو نیروی متضاد و ناسازگار نمی‌داند بلکه آن دو را قابل جمع دانسته و می‌گوید معنویت پیوسته در تلاش است تا واقعیت را از آن خود کند. (اقبال لاهوری: ۱۳۸۷، ص. ۴۳). از نگاه اقبال جهان همواره در حال تکامل است، معراج پیامبر(ص) بیانگر آن است که تسخیر آسمانها نه فقط برای شخص نبی بلکه برای نوع انسان ممکن می‌باشد. اقبال انسان آرمانی را اهل تلاش و مبارزه می‌داند که در تکامل جهان شریک خداوند است. (بقایی ماکان ۱۳۸۰، ص. ۱۸۱)

اقبال انسان کامل را نمونه مسلمانی می‌داند که در ویژگی‌هایی همچون علم، ایمان، شجاعت، قدرت، ایثارگری، توحید، قناعت، نسبت به افراد متزلزل و ترسو برتری و برای مسائل مادی ارزشی قائل نیست و تلاش می‌کند رسالت خود را در جهان هستی به درستی انجام دهد. انسان کامل از دیدگاه او دارای دو بعد وجودی است: بعد انسانی، که با سایر انسانها شریک است و بعد ایمانی که

رسالتی ویژه دارد همانند پیامبران که با تکیه بر ایمان و باورهایشان برای اهداف متعالی ایفای نقش می کنند. (حسینی ندوی، ۱۳۹۶، ص ۵۸) به باور اقبال مومن واقعی نباید در برابر اوضاع فاسد جامعه محافظه کار باشد. بلکه باید با حرارت ایمان خوش جهانی را بسوزاند و جهانی نو پدید آورد. (بقایی ماکان، ۱۳۸۰، ص ۶۱)

اقبال انسان آرمانی خود را همچون شاهین می داند که گرچه نشانه های فقر در او نمایان است ولی متانت و مناعت طبع او به گونه ای است که هرگز از صید سایر حیوانات روزی نمی خورد، زندگی آزاد دارد، بدون آشیانه، دوستدار تنهایی و نگاهی نافذ دارد.

ایشان انسان را جامع اضداد می داند؛ اگر انسان به شناخت خود بپردازد، می تواند نور و تاریکی، شیطان و فرشته، قهر و لطف، در خود مشاهده کند. تمام این امور طبیعی و ماوراطبیعی، خرد و کلان، نشان دهنده عظمت «خود» می باشد. او امکان گردآوری اضداد در خود انسانی را یکی از اسرار خودی می داند که در عین حال که آتشی فروزان است، محل شادی نیز می باشد (فلسفی، ۱۳۹۹، ص ۷۱).

اقبال دین را مجموعه ای کامل و دربرگیرنده همه ابعاد انسان می داند. از نگاه وی دین اندیشه های عقلانی، آرمان های اخلاقی، نیازهای عاطفی و حتی حس زیبایی انسان از شرایط مطلوب را دربر می گیرد. به باور او نتیجه تجسم دین در عمل، تحول رو به کمال جهان است. ایشان بر آزادی و اختیار انسان در مسائل اخلاقی تاکید دارد و می گوید ارزش احسان از آزادی ناشی می شود. از نگاه وی دین نه تنها مخالف رفاه و مادیات نیست بلکه دنیا را سکوی پرش انسان به معنویت و ارتقای نفس می داند. (اقبال، ۱۳۹۰، ص ۲۶۱).

۲-۴. معنابخشی به زندگی

اقبال دین را مجموعه ای نظام مند از حقایق کلی می داند که چنانچه با اخلاص پذیرفته و در ذهن راسخ گردد، وجود انسان را دگرگون می سازد، از این رو بر نقش معرفتی تجربه دینی تاکید ویژه دارد. او دین را نه امری جزئی، نه فکری منزوی، نه احساسی درونی، و نه یک عمل صرف بلکه تجربه مجموعه هستی انسان می داند. (بقائی ماکان، ۱۳۸۰، ص ۹۳). ایشان ایمان را اصل دین و همچون پرنده ای می داند که بی واسطه راه بی نشان خود را می یابد. شاید این سؤال مطرح شود که اگر اصل دین ایمان است، چگونه می تواند مردم را به شناخت حقیقت برساند؟ آیا ایمان می تواند تجربیاتی در

اختیار انسان قرار دهد که جنبه‌هایی از زندگی خود و اطرافیانش را تفسیر و تبیین نماید؟ او می‌گوید: ایمان چیزی فراتر از یک احساس محض است. ایمان جوهر معرفتی دارد، ظرف ایمان، علم و آگاهی است. به باور او وجود فرقه‌های متضاد در تاریخ دین بیانگر آن است که تفکر و اندیشه، عنصر حیاتی دین می‌باشد. (شاه‌محمدی، ۱۳۸۴، ص. ۹۲). اقبال ایمان را باور انفعالی محض نمی‌داند، بلکه آن را اطمینانی پویا و زنده می‌داند که از تجربه‌ای کم‌نظیر برمی‌آید. (بقایی ماکان، ۱۳۸۰، ص. ۱۵۲) به باور او دین نگرش انسان به زندگی را تغییر می‌دهد، انسان دارای باور دینی گرفتار بن بست معنوی و احساس پوچی نمی‌شود.

۳-۴. شناختی (تجربه دینی)

اقبال به دیدگاه‌های گوناگون فلسفی پیرامون مساله شناخت توجه دارد، وی به دیدگاه کانت توجه ویژه دارد اصل هستی تجربه دینی، انکارناپذیر است، در باره چیستی، چگونگی و جایگاه معرفت بخشی آن دیدگاه‌های گوناگونی وجود دارد. (پترسون و دیگران، ۱۳۷۹، ص. ۴۱-۴۹) اقبال دیدگاه‌های پیشینیان عرفان و تصوف و فیلسوفان معاصر خود را در مساله مذکور با دقت مورد تامل قرار داده و سپس به نقد و نظر در این زمینه پرداخته است. وی نه تنها تجربه دینی را مفید معرفت می‌داند، بلکه نقش آن در شناخت حقیقت غایی را بی‌بدیل ارزیابی می‌کند. اقبال اندیشه را دارای دو کاربرد می‌داند: کاربرد استدلالی که مبتنی بر حواس ظاهری یا عقل است و کاربرد غیر استدلالی که وابسته به شهود بوده و در رسیدن به ذات نامتناهی کارآمد است، برخلاف نوع اول که هرگز توانایی رسیدن به ذات نامتناهی را ندارد.

از نگاه اقبال «تجربه دینی تجربه ای است اصیل، مستقیم و بی واسطه که موجب شناخت می‌شود و موضوع آن الهی است، به ذاتی متعالی می‌پردازد که خدا شناخته می‌شود. این تجربه همانند تجربه معمولی دارای رکنی پسینی حاصل از یافته‌های دینی و پیشینی ناشی از اندیشه است. تفاوتش با تجربه معمولی در این است که یافته‌هایش - نه آنکه فقط دینی باشد- غیرحسی است، زیرا حاصل موضوعی الهی هستند که فراحسی است.» (معروف، ۱۳۸۶، ص. ۳۲۵)

۴-۴. تایید و رشد عقل

رابطه عقل و دین از دیر باز پر فراز و نشیب بوده است، برخی جریانهای فکری عقل و دین را ناسازگار دانسته است، اقبال عقل را با اوصاف گوناگون یاد می‌کند، از نگاه او انسان عقلانی پویاترین

نمود قدرت آفرینش و خلیفه الهی است. (هوتی و نوری، ۱۴۰۴، ص ۳۰۸) وی می گوید در شرایطی که عقل و تفکر هیچ ارزشی نداشت، نه تنها قرآن انسان را به فعالیت‌های عقلانی و تفکر و تدبیر دعوت می کند، بلکه مشوق فعالیت عقلانی و آن را عبادت برتر می داند. او می گوید که قرآن چشم انسان را به واقعیتی بزرگ و دگرگون کننده می گشاید که درک و پاسداری از آن به تنهایی امکان ایجاد تمدنی پایدار را فراهم می کند. (اقبال لاهوری، ۱۳۷۹، ص ۵۱).

۴-۵. کارکرد اخروی دین (پاسخ به مساله جاودانگی)

یکی از دغدغه های دیرین بشر مسئله جاودانگی است، پرسش از زندگی پس از مرگ، پرسشی بنیادین است که در اندیشه های الهیاتی و فلسفی پاسخ های گوناگونی به خود دیده است، اقبال نیز به این مسئله توجه دارد، وی معاد را بر اساس آموزه های قرآن بررسی و تفسیر می کند و انسان را موجودی جاودانه می داند، از نگاه او معاد در قرآن استعداد و ویژگی همه موجودات زنده است و دفاع قرآن از معاد مبتنی بر تجربه شخصی هر انسان است. تحلیل دیدگاه اقبال در این مساله خود مستلزم پژوهشی مستقل است. (اقبال، ۱۳۹۴، ص ۲۹۲)

۵. کارکرد اجتماعی

از نگاه اقبال دین در بردارنده روح تعهد سیاسی- اجتماعی است، از این رو انسان را به زندگی جمعی و تعهد به جامعه فرا می خواند. تفکر دینی ضمن ایجاد تجربه عرفانی و دینی سعی در حفظ ارتباط با جامعه و افراد جامعه دارد. اقبال بر این باور است که نظام اجتماعی اسلام نباید اجازه دهد پویایی و نشاط قوانین و احکام از بین برود و جامعه گرفتار رکود گردد. نظام اجتماعی اسلام باید به گونه ای باشد که به همه مشکلات مادی و معنوی پیش رو پاسخ دهد. وی جامعه را دارای روح و شخصیت می داند و می گوید همان گونه که گاه انسان دچار تزلزل شخصیت و از خودبیگانگی می شود و از خود واقعی، فاصله می گیرد، جامعه نیز گرفتار چنین وضعیتی می گردد و گاهی هویت خود را از دست داده و نیازمند ترمیم و احیاء است. اقبال رشد و کمال شخصیت کامل و آزاد فرد را در گرو جامعه سالم می داند. جامعه باید برای رشد و نمو، به او احترام بگذارد ولی دخالت جامعه در رشد فرد و ارتقای روحی او باید محدود به مواردی باشد که مصالح عمومی ایجاب می کند. برخی از مهمترین ویژگی های جامعه آرمانی اقبال عبارتند از: توحید محوری، رهبری بر اساس وحی، الهام

و نبوت، قانون محوری، ابتدای قوانین بر منبع معتبر، ارتقای معنوی مردم، غلبه بر نیروی طبیعت، هماهنگی رشد و تکامل فردی و اجتماعی (اقبال، ۱۳۹۰، ص ۴۳۴).

۵-۱. آزادی اجتماعی

آزادی، مهمترین خواسته انسان و دارای ابعاد گوناگونی می باشد، در یک نگاه دو گونه آزادی در کلام اقبال قابل استفاده است، آزادی فردی و اجتماعی. این دو با یکدیگر ارتباط تنگاتنگی دارند، آزادی مؤمن-فردی- از حق جویی و حق گفتن او سرچشمه می گیرد و ریشه در آموزه های دینی دارد و سلطه گری و سلطه پذیری از نگاه دین محکوم است. (اقبال، ۱۳۹۴، ص ۱۸۴). وی تاکید دارد که مسلمان باید خود را از گرفتار شدن در دام زنجیر ها رهایی بخشد:

هر که پیمان با هوالوجود بست گردنش از بند هر معبود رست
ما سوی الله را مسلمان بنده نیست پیش فرعونی سرش افکنده نیست

(فاضلی، ۱۳۸۰، ص ۳۵)

اقبال سیاستهای استعماری غرب را برنمی تابد، از این رو مقاومت در برابر غرب و هرآنچه را موجب بی ثباتی جوامع سرمایه داری غربی شود می ستاید و جنبش کمونیستی مارکس را که مردم را از استثمار غرب سرمایه داری رهایی می بخشد، تایید می کند، هرچند آن را به دلیل عدم توجه به معنویات نجات بخش نمی داند. (اقبال، ۱۳۹۴، ص ۱۸۴). او آزادی، سربلندی و عزت یک ملت را ناشی از اندیشه پاک و سالم آن ملت می داند و بر این باور است که اندیشه ناسالم و ناپاک ملت، قلب آن را می میراند و به حقارت و پستی می کشاند. (حسینی، ۱۳۸۲، ص ۱۱۷) به گفته وی مسلمان باید خود را از هرآنچه از نگاه دین ناپسند است رهایی بخشد تا با قدرت روحانی و معنوی بر اسباب و علل چیره شود:

گر به الله الصمد دل بسته ئی از حد اسباب بیرون جسته ئی
بنده ی حق بنده ی اسباب نیست زندگانی گردش دولاب نیست

(قادری، ۱۳۸۰، ص ۳۶)

۵-۲. اجتهاد

از دیدگاه اقبال اسلام دینی پویاست که پیوسته پاسخ گوی نیاز مخاطبان خود می باشد. فقه در بردارنده بعد عملی اسلام و حافظ آن است از این رو باید پویا و از توان کافی پاسخ گویی برخوردار

باشد او به آشتی دادن اصول ابدی و پذیرش تغییرات باور دارد و می‌گوید چنین فقهی ایمان را در هر دوره‌ای تضمین می‌کند. به باور اقبال، اجتهاد یکی از راه‌های اصلاح، احیاء، بازسازی و به روز رسانی اندیشه دینی است. از دیدگاه او اجتهاد جمع میان اصول ابدی شریعت و نیازهای شناور زندگی انسان است و نباید از هیچ یک دست کشید؛ پیامد رها نمودن اصول ابدی، گرفتار شدن به سرنوشت غرب یعنی «من سرگردان» است و نپذیرفتن تغییرات، منجر به رکود و قهقرا و گرفتار شدن به وضع مسلمانان قرن‌های گذشته می‌گردد. (ستوده، ۱۳۶۴، ص ۲۵۳-۲۵۴). اقبال اجتهاد فردی را نمی‌پذیرد و آن را حق مجالس قانونگذاری اسلامی می‌داند؛ از نگاه او این مجالس شأن اجماع دارند و در عصر حاضر احیای فقه اسلامی تنها به این شیوه حاصل می‌شود. او می‌گوید لازم است نمایندگان مذاهب اربعه که به صورت فردی حق اجتهاد دارند، این حق را به مجالس قانونگذاری واگذار کنند. همچنین افرادی غیر از علما که تخصص، شایستگی و علاقه مند به این امور هستند، می‌توانند در آن شرکت کنند. (اقبال، ۱۳۷۹، ص ۱۳۸) بنابر آنچه گذشت از دیدگاه اقبال، اجتهاد عبارت است از: ترکیب اصول ازلی شریعت و تغییرات زندگی روزمره انسان به منظور پاسخ گویی به نیازهای روز فردی و اجتماعی انسان دیندار.

۳-۵. عدالت اجتماعی

در اسلام، عدل یکی از صفات خداست و قرآن برقراری عدالت در زندگی انسان را از مهمترین رسالتهای پیامبران می‌داند. (حدید/ ۲۵ و یونس/ ۴۷) از این رو اقبال به عنوان روشنفکر دینی یکی از کارکردهای مهم دین را عدالت اجتماعی و حکمرانی عادلانه می‌داند. از نگاه ایشان اصل برابری و عدالت اجتماعی از مهمترین و ضروری‌ترین اصول اجتماعی و فلسفه تشکیل حکومت اسلامی است به گونه ای که باید گدا و سلطان در مقام دادخواهی یکسان دآوری شوند. چنانکه سلطان مراد عثمانی در هنگام خشم، دست معمار سازنده مسجد را قطع می‌کند، در پی شکایت معمار و درخواست قصاص، قاضی، سلطان را برای قصاص احضار می‌نماید:

گفت قاضی فی القصاص آمد حیوه زندگی گیرد باین قانون ثبات

عبد مسلم کمتر از احرار نیست خون شه رنگین تر از معمار نیست

(اقبال لاهوری، ۱۳۶۱، ص. ۱۵۶)

۴-۵. وحدت

کارکرد دین در ساخت جامعه ای منسجم و یکپارچه انکارناپذیر است، یکی از دغدغه های فکری اقبال که در اشعار و اندیشه وی نمود ویژه دارد وحدت مسلمانان است. او توحید را رمز وحدت مسلمانان می داند و باور دارد که آنان بر پایه ایمان دینی و باور توحیدی و با دوری از هرگونه تعصب رنگ، نژاد و زبان و... می توانند امتی قدرتمند باشند، چنانکه روش حکومت پیامبر(ص) این گونه بود. اقبال جامعه دینی را متشکل از افرادی کنشگر می داند که دارای انگیزه کافی و یک هدف هستند. (قیصر، ۱۳۸۴: ص ۲۳۷) از نگاه او در جامعه توحیدی مردم نه حقوق یکدیگر را تضییع می کنند و نه به رهبران خود اجازه جنگ و ستیز با سایر کشورهای مسلمان می دهند. در سایه آگاهی هرچه بیشتر مسلمانان به مشترکات مذهبی یکدیگر، آستانه تحمل آنها در پذیرش اختلافات ناچیز، افزایش یافته و نقش مؤثری در پیدایش و تداوم وحدت اسلامی خواهند داشت:

جوهر ما با مقامی بسته نیست	باده‌ی تندش به جامی بسته نیست
هندی و چینی سفال جام ماست	رومی و شامی گل اندام ماست
قلب ما از هند و روم و شام نیست	مرز بوم او به جز اسلام نیست.

(اقبال لاهوری، ۱۳۷۳، ص. ۷۶)

او مسیر وحدت مسلمانان را پر فراز و نشیب و دارای موانع داخلی و خارجی می داند و می گوید: برخی موانع خارجی عبارتند از حضور و نفوذ کشورهای استعمارگر در کشورهای اسلامی، ملی گرایی نوین، وابستگی اقتصادی و فرهنگی مسلمانان به غرب. و از جمله موانع داخلی می توان به دوری مسلمانان از اصل خود، ناآگاهی از فرهنگ اسلام، تحصیل کرده های غرب و عدم توسعه علم و دانش را نام برد. وی بر آن است که وحدت، همچون دایره نیازمند مرکز ثقل است و پیامبر اکرم(ص) مرکز ثقل دایره مذکور می باشد. (جمشیدی، ۱۳۹۱، ص. ۵۸).

اقبال به پیروی از قرآن کریم و سیره نبوی هرگونه ملی گرایی و فرقه گرایی را محکوم می کند و آن را عامل نفاق و دشمن زائی بین مردم می داند. تفکر برتری یک گروه بر دیگران، پیامد آن سلطه جویی بوده و سرچشمه جنایت ها و غارت ها می شود از این رو اسلام ملی گرایی به معنای برتری یک ملت بر دیگر ملل را به شدت نفی می کند و علم و تقوا را معیار ارزش می داند. (قادری ۱۳۸۰:

ص ۹۷)

گر نسب را جزو ملت کرده ای / رخنه در کار اخوت کرده ئی (قادری، ۱۳۸۰، ص ۹۸)
ایشان میهن پرستی و ملی گرایی را عامل بدبختی مسلمانان، و مدعیان آن را همچون کسانی
می داند که بهشت را در قعر جهنم جستجو می کنند:

تا وطن را شمع محفل ساختند / نوع انسان را قبائل ساختند
جنتی ساختند در بئس القرار / تا اهلوا قومهم دارالبوار
این شجر جنت ز عالم برده است / تلخی پیکار بارآورده است

(قادری، ۱۳۸۰، ص ۹۸)

اقبال خدا را در همه زوایای زندگی انسان چه فردی و چه اجتماعی نقش آفرین می داند نه
نمادین و بی تاثیر. (Sumra khan, 2017, pp. 43-45) وی می گوید ایمان به خداوند در برابر
نیروهای ارتجاعی که اختلاف برانگیز و تنش زا هستند، همچون پادزهر عمل می کند. باور توحیدی
انسانها را در پرتو روابط معنوی با یکدیگر پیوند می دهد و تنها باوری است که می تواند وحدت حقیقی
پدید آورد و همه تفرقه ها و تقسیمات را که زمینه ساز قبیله ها و ارتش های متخاصم شده است را از
بین ببرد. (سیدین، ۱۳۷۹، ص ۱۶۶).

۵-۵. کارکرد سیاسی

یکی از کارکردهای دین که در طول تاریخ مورد اختلاف دین پژوهان بوده است کارکرد سیاسی
آن است. اقبال سیاست را یک آرمان اخلاقی می داند و بر تحقق آن در قالب های جمعی پافشاری می
کند، او می گوید: من صرفاً علاقه ای به امور سیاسی ندارم، بلکه من به اسلام، به عنوان یک نظام
اخلاقی شناخته شده، علاقه دارم. آنچه من را به سمت امور سیاسی کشانده، اسلام است. (بقایی
ماکان، ۱۳۸۰، ص ۳۱۴)

او می گوید اسلام حکومت را ابزاری برای پیاده سازی اصل توحید در زندگی انسان می داند و
خواستار وفاداری به خداست نه به حکومت استبدادی. از آن جا که خدا بنیان روحانی زندگی است،
وفاداری به خدا عملاً وفاداری به طبیعت مثالی خود آدمی است. جامعه اسلامی باید مقوله های ابدیت
و تغییر را با هم سازگار نماید. بنابر این برای تنظیم زندگی اجتماعی باید اصولی ابدی در اختیار
داشته باشد. (اقبال، ۱۳۸۷: ص ۶۰). اقبال برخلاف کسانی که حکومت را امری دنیائی و مادی و دین
را امری اخروی و معنوی می دانند، بر این باور است که این دو جدا از یکدیگر نیستند زیرا هر امر

مادی ریشه معنوی دارد که باید آن را جستجو کرد-چنانکه نماز امری کاملاً "ملکوتی و روحانی است ولی در زمین و دنیای مادی انجام می‌شود- حکومت باید چنین ارتباطی را کشف و بر اساس آن امور جامعه را سامان دهد، چنین حکومتی الهی است. (اقبال، ۱۳۸۷، ص. ۶۱). در اندیشه سیاسی اقبال، حکومت جمهوری اسلامی پذیرفتنی است، (shafique, 2007, p. 13) حکومتی که اسلام را مبنا قرار می‌دهد و بر اساس رأی و خواست مردم و با انتخابات و مشارکت اکثریت شکل می‌گیرد و با دنیای مدرن هماهنگ است البته وی به جنبه‌های منفی جمهوری یعنی حکومت اکثریت و نمایندگان منفعت طلب توجه دارد ولی آن را نسبت به سایر حکومتها برتر می‌داند. (احمدنژاد، ۱۳۹۸: ص ۹۷) دیدگاه اقبال در باره کارکرد سیاسی دین ناشی از مبانی نظری دینی اوست. وی بر همین مبنا هم در باره حق حیات سیاسی جامعه و هم در مورد حق اعتراض مردم به حاکمیت سخن می‌گوید. از نگاه او ملاک و میزان روابط سیاسی حکومت اسلامی با کشورهای دیگر و گسترش یا عدم گسترش این روابط، تابع مصالح جهان اسلام است.

۶. تحلیل و ارزیابی

۱. از دیدگاه اقبال دین کوششی است برای کشف واقعیت وجود انسان تا او را به خودشناسی و جهان‌شناسی برساند. وی دین را نظامی مشتمل بر حقایق کلی می‌داند که پذیرش خالصانه آن وجود انسان را دگرگون می‌کند. او گوهر و ذات دین را تجربه‌ی دینی و هدف اصلی آن را هدایت و راهنمایی انسان می‌داند و بر این باور است که دین دربردارنده همه ابعاد زندگی انسان و آیینه تمام نمای وجود اوست، از دیدگاه او نگرش دینی انسان را از غیرخدا بی‌نیاز می‌کند. اقبال علیرغم دارا بودن نگرش فلسفی، تاکید ویژه‌ای بر تجربه دینی داشته و آن را مفید معرفت می‌داند از این رو برخی مولفات اساسی دین مانند وحی و نبوت را بر مبنای تجربه دینی تفسیر می‌کند.
۲. اقبال روشنفکری دغدغه مند نسبت به دین است، وی خوانش سنتی دین را در کنار بهره‌گیری از تجدد و نوآوری می‌پذیرد، انحصار دین به تفسیر سنتی، و ترک سنت و تسلیم تجدد را به یک میزان ناکارآمد می‌داند. او شرط کارآمدی دین و پذیرش آن از سوی مردم را پاسخگویی به نیازهای روز آنها می‌داند، از این رو هماهنگی دین با علم را ضروری ارزیابی می‌کند. از نگاه او دین و علم با یکدیگر در تعامل و هدف هر دو دستیابی به حقیقت است. دین باید پشتیبان علم و به رشد و

شکوفایی آن کمک نماید. پیشرفت پیوسته علم امری بدیهی است بنابراین دین نیز باید با دانش روز همگام توسعه یابد، چنانچه دین با علم هماهنگ و همراه نباشد گرفتار جمود و عقب ماندگی شده و ناکارآمد خواهد شد. ادعای اقبال مبنی بر به روز شدن دین و همگامی با دانش و فناوری گرچه امری منطقی و شایسته به نظر می رسد ولی ارائه چگونگی آن و تفسیری که مورد پسند دینداران به ویژه سنت گرایان باشد امری سخت دشوار می نماید. اقبال علم را ابزار و ایمان را هدف می داند که باید با یکدیگر در تعامل باشند، با احیای علوم اسلامی می توان اندیشه های پراکنده اسلامی را سامان بخشید و با علوم جدید پیوند داد و زمینه ساز پیشرفت مسلمانان در عرصه های گوناگون دانش و فناوری شد.

۳. اقبال اسلام را دینی جامع و سازگار با فطرت انسان می داند که به مسائل فردی و اجتماعی توجه دارد و بر آن است که دین باید در زندگی تجسم عینی و انعکاس عملی داشته باشد تا سازندگی اخلاقی پدید آورد. از نگاه وی اخلاق امری فطری و فراتر از وظیفه و فضیلت می باشد. او صفات اخلاقی، همچون، عدالت، آزادی و ایمان را می ستاید و خیر اعلی که انسان ها ذاتا خواستار آنند را تضمین کننده پرهیزگاری و فضیلت دانسته و پرورش انسان کامل را فقط در پرتوی آموزه های اسلام ممکن می داند.

۴. یکی از کارکردهای دین در اندیشه اقبال آزادی است، او آزادی را دارای ابعاد و در تعامل با دین می داند. به باور او آزادی برای رشد و کمال جامعه ضروری است، با وجود آزادی، کشف حقیقت در پرتو آموزه های دینی میسر می شود، حق جوئی و حق گوئی مؤمن که دستور دین است در گرو آزادی است. وی آزادی را پدیدآورنده عشقی پاک می داند که فرمانبردار عاشق است. اقبال با الهام از قرآن سلطه گری و سلطه پذیری را محکوم، و مخالف نژادپرستی و هرگونه فرقه گرایی است.

۵. در اندیشه دینی اقبال انسان دارای منزلتی ویژه است که براساس فطرت الهی خویش خواستار کمال و سعادت حقیقی است. وی انسان را موجودی جاودانه و خلاق می داند که می تواند به مدارج عالی و مقام انسان کامل برسد. از نگاه او انسان کامل دارای چنان علم، ایمان، و شجاعتی است که می تواند با حرارت ایمانش جهانی را بسوزاند و جهانی نو پدید آورد، چنین فردی شایسته پیشوایی و رهبری است که می تواند مسیر تمدن و جامعه را از فساد و تباهی به خیر و نیکی رهنمود گردد. انسان آرمانی اقبال همچون شاهینی است که گرچه فقر او نمایان است ولی دارای مناعت طبع عالی

و نگاهی نافذ است. به باور او انسان، جامع و مظهر اضداد است که اگر به خودشناسی نایل گردد می‌تواند امور طبیعی و ماورالطبیعی را در خود مشاهده نماید که بیانگر عظمت «وجود» او می‌باشد.

۶. از دیدگاه اقبال تشکیل حکومت برای ایجاد فرهنگ توحیدی امری ضروری است، وی حکومت را امری مقدس می‌داند که باید توجه ویژه به معنویات و امور روحانی داشته باشد، از این رو حکومت و سیاست و حتی جمهوریت را وابسته به دین و از آن جدایی ناپذیر می‌داند، او سعادت حقیقی انسان را در گرو جامعه و فرهنگ توحیدی می‌داند که زمینه رشد و تعالی انسان را فراهم می‌نماید. پیشوای چنین جامعه‌ای باید دارای صفات و اندیشه و اخلاق قرآنی باشد. وی جمهوریت را مطلوب و حکومت را حق اکثریت مردم می‌داند اما هر اکثریتی را تایید نمی‌کند بلکه اکثریتی که به امور معنوی و قدسی توجه ویژه دارد، می‌پذیرد. بنابر این اقبال ضمن تایید حکومت دینی، حکومت غیر دینی (سکولار) را به شدت نفی می‌کند و دین را جدای از سیاست ندانسته و شعار جدایی دین از سیاست را برگرفته از فرهنگ غرب می‌داند.

۷. اقبال توجه ویژه به اجتهاد دینی دارد و آن را پیوند دهنده اصول ابدی و مسائل گذرا و شناور فرد و جامعه می‌داند. اجتهاد شاهره اصلاح و بازسازی اندیشه دینی است که می‌تواند میان اصول جاودانه و نیازهای نو و روزانه هماهنگی برقرار کند. اجتهاد می‌تواند نظام سیاسی، اجتماعی و اقتصادی مسلمانان را پویا و کارآمد نماید. فقه پویا ضامن حفظ ایمان و اعتماد مردم به دین و پذیرش آن است. اقبال اجتهاد فردی را نمی‌پذیرد بلکه آن را حق ویژه مجالس قانون گذاری کشورهای اسلامی می‌داند.

نتیجه

بر اساس آنچه گذشت، اقبال روشنفکر دینی است که از یک سو دغدغه دین دارد و از سوی دیگر خواستار پیشرفت علمی است، او در جستجوی راهی برای هماهنگی دین و دانش و فناوری است. دین از نگاه اقبال دربرگیرنده همه ابعاد وجودی انسان و برنامه و نقشه راه زندگی اوست، از این رو وی در پی ایجاد چنان نظام فکری و دینی بود که معارف دینی و علوم جدید مانند: فیزیک کوانتوم و نظریه نسبیت و... کنار هم باشند تا بتواند علاوه بر نیازهای ثابت، نیازهای نو و متغیر انسان را پاسخ دهد. او در تفسیر دین نه اسیر نگاه سنتی است و نه سرسپرده تجدد، بلکه سعی دارد بین هر دو

جمع نماید. وی دین را دارای کارکرد فردی و اجتماعی می‌داند که دربرگیرنده همه ابعاد زندگی انسان و پاسخگوی تمام نیازهای اوست. بنا بر دیدگاه وی دین در بعد فردی در امور مانند: اخلاق، خودسازی، معنابخشی به زندگی، حل مساله جاودانگی، معرفت بخشی، رشد عقلی و... نقش آفرین است، همچنین ستایش و فرمانبرداری خداوند که پاسخ به نیازهای فطری و درونی انسان است، توسط دین سامان می‌یابد. در سخنان اقبال، کارکرد اجتماعی دین در امور همچون: عدالت اجتماعی، آزادی، وحدت و انسجام اجتماعی و نقش آفرینی سیاسی نمود بیشتری دارد. ایشان کارکرد دین در ایجاد وحدت و انسجام اجتماعی را بی‌بدیل و جامعه دینی را از پذیرش هرگونه ستم و سلطه به دور می‌داند. او دین را جدا از نهادهای اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و... نمی‌بیند. نکته قابل تامل در کلام اقبال نوع نگرش وی به کارکرد اجتماعی دین است، کارکرد فردی دین مورد همه دین پژوهان است. ایشان اسلام را دینی اجتماعی می‌داند که علاوه بر حقوق فردی به حقوق اجتماعی انسان توجه ویژه دارد، به گفته اقبال سیاست یکی از مسائلی است که در آموزه های اسلامی مورد تاکید است، بر اساس فهم او از اسلام، حکومت حق اکثریت مردم است از این رو وی حکومت جمهوری مبتنی بر آموزه های اسلامی را بر سایر شیوه های حکومتی ترجیح می دهد، گرچه حکومت جمهوری را خالی از اشکال نمی داند. به باور اقبال تداوم زندگی اجتماعی در گرو وجود اصول و قوانین ثابت و متغیر کنار یکدیگر است، باید برخی اصول و قوانین ثابت، و برخی قوانین متغیر متناسب با مقتضیات زمان و نیاز مردم در کنار هم مورد توجه باشد. فقدان هریک از دو قانون مذکور خلأ غیرقابل جبران در کارآمدی دین ایجاد می کند. سازگاری بین اصول ابدی و قوانین متغیر امری ضروری است، این امر با اجتهاد محقق می گردد. از این رو ایشان اجتهاد را مهمترین راه بازسازی تفکر دینی می داند که می تواند امور جامعه را سامان بخشد و آموزه ها و باورهای دینی را به روز رسانی کند و به نیازهای فردی و اجتماعی انسان پاسخ مناسب دهد. اقبال بر تجربه دینی تاکید ویژه دارد و آن را گوهر ایمان می داند، بر اساس چنین نگرش برخی مقولات دینی را تفسیر می کند.

منابع

✽ قرآن کریم.

احمدنژاد، سیدمحمد (۱۳۹۸)، *اندیشه سیاسی اقبال با تاکید بر حکومت موردنظر*، پایان نامه کارشناسی ارشد، رشته علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی

- اقبال لاهوری، محمد، (۱۳۷۹)، *بازسازی اندیشه دینی در اسلام*، ترجمه محمد بقایی، تهران، انتشارات فردوس
- اقبال لاهوری، محمد (۱۳۹۴)، *سخنرانی‌ها، مقالات و نامه‌های علامه اقبال لاهوری*، ترجمه مسعود نوروزی، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- اقبال لاهوری، محمد (۱۳۶۱)، *اشعار فارسی اقبال لاهوری*، مقدمه و حواشی م. درویش، تهران، سازمان انتشارات جاویدان
- اقبال لاهوری، محمد (۱۳۹۰)، *تجدید بنای اندیشه دینی در اسلام*، ترجمه مسعود نوروزی، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- اقبال لاهوری، محمد، (۱۳۹۴)، *احیای فکر دینی در اسلام*، ترجمه احمد آرام، تهران، ناشر شرکت سهامی انتشار
- اقبال لاهوری، محمد (۱۳۷۳)، *اسرار خودی و بیخودی*، با مقدمه حسین مشایخ فریدنی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- اقبال لاهوری، محمد (۱۳۸۷)، *انسان دینی و جامعه دینی از منظر اقبال لاهوری*، قم، موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان
- بقایی ماکان، محمد. سونش دینار (۱۳۸۰)، *دیدگاه‌های علامه اقبال*، تهران، انتشارات فردوس.
- بقایی ماکان، محمد (۱۳۷۹)، *اقبال با چهارده روایت*، انتشارات فردوس
- پترسون، مایکل و دیگران (۱۳۷۶)، *عقل و اعتقادات دینی در آمدی بر فلسفه دین*، ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، ناشر، تهران طرح نو
- جمشیدی، طاهره (۱۳۹۱)، *احیای تفکر دینی از نظر اقبال لاهوری و مرتضی مطهری*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته الهیات. دانشگاه الزهرا
- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۱، ش). *دین شناسی*، قم، انتشارات اسرا
- حسنی ندوی، سید ابوالحسن (۱۳۹۶ ه.ش). *افکار شگفت اقبال*، تهران انتشارات کتابخانه قلم.
- حسینی، سید فتح الله (۱۳۸۲). *بازتاب مسائل دینی - اجتماعی در اشعار فارسی اقبال لاهوری*، پایان نامه کارشناسی ارشد، گروه زبان و ادبیات فارسی

دهقان سیمکانی، رحیم، (۱۳۹۰). رویکرد عرفی شده اقبال لاهوری به دین، معرفت ادیان، صص ۵-۳۰.

سبحانی نیا، محمد، (۱۳۸۹). کارکرد دین در زندگی/انسان، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی. ستوده، غلامرضا (۱۳۶۴). در شناخت اقبال، مجموعه مقالات کنگره جهانی بزرگداشت علامه اقبال لاهوری

سیدین، غلام (۱۳۷۹). مبانی تربیت فرد و جامعه از دیدگاه اقبال، ترجمه محمدبقایی ماکان، تهران، انتشارات رامین.

فاضلی، قادر (۱۳۸۰). دین و دنیا از دیدگاه اقبال لاهوری، انتشارات فضیلت علم

فلسفی، احمد (۱۳۹۹). محمد اقبال لاهوری، تهران، انتشارات فراروان شناسی

قیصر، نذیر (۱۳۸۴). اقبال و شش فیلسوف غربی، ترجمه ماکان، تهران: انتشارات یادآوران

معالی، مهدی و عبدل آبادی اکبر (۱۳۹۸). نس بت دین با معنای زندگی و آلام جودی از نگاه ویلیام جیمز، دوره ۱۶، شماره ۴، صص (۶۳۰-۶۱۳). پژوهشی

معروف، محمد (۱۳۸۶). فلسفه دین از نگاه اقبال، ترجمه محمد بقایی ماکان، تهران، مروارید.

هیوم، رابرت ارنست، (۱۳۷۲). /دیان زنده جهان، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی

هوتی، حمیرا و نوری ابراهیم، (۱۴۰۴). فضیلت اخلاقی از دیدگاه مولوی و اقبال لاهوری، مجله مطالعات شبه قاره، دوره ۱۷ شماره ۴۹، صص ۲۹۹ - ۳۱۴

References

Shafique, K(2007)Iqbal, His Life and Times,Lahore: Iqbal Academy Pakistan.

Sumra Khan(2017)The Concept of God in theThought of Iqbal, Islamabad: Islamic Research Institute.